DOI: 10.14746/sh.2016.23.2.006

Sensus Historiae
ISSN 2082–0860
Vol. XXIII (2016/2)
s. 129-151

Jarosław Chodak
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Przeobrażenia społeczno-polityczne w Polsce w latach 1944–1956 jako rewolucja z zewnętrz

Trudno zaprzeczyć, że przeobrażenia o charakterze politycznym, gospodarczym i społecznym, jakie dokonały się w Polsce w latach 1944–1956 miały charakter rewolucyjny w potocznym tego słowa znaczeniu. Wiązały się z wprowadzeniem i utrwaleniem nowego, represyjnego systemu politycznego, gospodarki centralnie planowanej czy likwidacji całych segmentów społeczeństwa (ziemiaństwo, burżuazja, drobnomieszczaństwo)[1]. Jednak procesy polityczne, społeczne i gospodarcze w powojennej Polsce rzadko były etykietowane za pomocą terminu „rewolucja" w znaczeniu stosowanym w naukach społecznych. Niechęć badaczy do tego pojęcia jest tym bardziej zadziwiająca, jeśli weźmiemy pod uwagę, że nowy system społeczno-poli-

[1] Zarówno ziemiaństwo, jak też burżuazja były likwidowane wcześniej na ziemiach II Rzeczypospolitej przyłączonych w 1939 r. do Związku Sowieckiego jako „klasy posiadające". Niemcy na obszarach okupowanej Polski (włączonych bezpośrednio do Rzeszy Niemieckiej i w Generalnym Gubernatorstwie) nie stosowali wprawdzie kryterium „klasowego", jednak również zniszczyli znaczną cześć polskiego ziemiaństwa (konfiskaty majątków). Jeszcze większe straty poniosła burżuazja i drobnomieszczaństwo, szczególnie narodowości żydowskiej (kryterium „rasowe"). Zob. M. Żurowski, *Wpływ polityki Trzeciej Rzeszy na przeobrażenia w strukturze społecznej w okupowanej Polsce*, [w:] Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. Poznań 6–9 września 1984 roku. Cz. I Referaty plenarne — sekcje. Wrocław: Ossolineum 1986, s. 167-177. „Programowa" likwidacja obu segmentów społeczeństwa bezpośrednio po wojnie była więc w pewnym sensie dokończeniem dzieła zniszczenia rozpoczętego przez obu okupantów. Jak zauważył Timothy Snyder, Sowieci zamiast zakwestionować rewolucję społeczną dokonaną w Polsce przez Niemców (a dokładniej sterowane przez Niemców przeobrażenia w strukturze społeczeństwa polskiego), usankcjonowali je (T. Snyder, *Czarna ziemia. Holokaust jako ostrzeżenie*, Znak, Horyzont, Kraków 2015). Niemcy, w sposób niezamierzony, przygotowali więc grunt pod sowiecką rewolucję z zewnątrz, m.in. dokonując wywłaszczenia ludności żydowskiej, ale także polskiego ziemiaństwa i burżuazji.

tyczny został przyniesiony z zewnątrz, a proces jego wprowadzania wyraźnie nawiązywał do „rozwiązań" rewolucji bolszewickiej.

W odniesieniu do przeobrażeń w Polsce w pierwszej dekadzie powojennej częściej stosuje się terminy węższe znaczeniowo w stosunku do pojęcia „rewolucja", które wskazują na proces przejmowania władzy, jak „narodziny systemu władzy"[2], „formowanie systemu"[3], „satelicki system władzy"[4] czy „monopolizacja władzy"[5]. W podejściach bardziej kompleksowych akcentuje się także na „budowę systemu totalitarnego"[6] lub sowietyzację[7]. Ten ostatni termin odnosi się do procesu wdrażania „modelu sowieckiego" w państwach Europy Wschodniej[8]. Z kolei okres 1947/8–1956 określa się dość powszechnie mianem „stalinizmu".

W niniejszym artykule podejmuję próbę konceptualizacji przeobrażeń politycznych, gospodarczych i społecznych w pierwszej dekadzie powojennej Polski za pomocą terminu „rewolucja", odwołując się do aparatury pojęciowej i teorii stosowanych w naukach społecznych, szczególnie w tzw. socjologii historyczno-porównawczej.

Co wnosi adaptacja terminu „rewolucja" do rozumienia powojennych przekształceń społeczno-gospodarczych? Czy jest to jedynie kolejny zabieg „estetyczny", prowadzący do etykietowania zjawisk konceptualizowanych już za pomocą innych, wymienionych kategorii (sowietyzacja, stalinizacja, budowa totalitaryzmu, itp.), nieco staroświeckim terminem „rewolucja"? Czy może takie podejście ułatwi dostrzeżenie procesów i związków między zjawiskami, „niewidzialnych" dla innych kategorii konceptualizacyjnych?

---

[2] K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Wydawnictwo Krąg, Warszawa 1984.

[3] J. Eisler, *Zarys dziejów politycznych Polski 1944–1989*, Polska Oficyna Wydawnicza „BGW", Warszawa 1992.

[4] Z. Kumoś, *Geneza satelickiego systemu władzy w Polsce 1941–1948*, Wydawnictwo Comandor, Warszawa 2001.

[5] W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2004*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.

[6] A. Dudek, Z. Zblewski, *Utopia na Wisłą. Historia Peerelu*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa — Bielsko — Biała 2008.

[7] Z. Kumoś, *op. cit*.

[8] N. Naimark, *Sovietization of Eastern Europe 1944–1953*, [w:] M.P. Leffler, O.A. Westad (red.), The Cambridge History of the Cold War. Vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 175-197; N. Pietrow, *Nowy ład Stalina. Sowietyzacja Europy 1945–1953*. Wydawnictwo Demart, Warszawa 2015 [2011]; E.A. Rees, *Introduction. The Sovietization of Eastern Europe*, [w:] B. Apor, P. Apor, E. A. Rees (eds.), The Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period, New Academia Publishing, Washington, DC 2008, s. 1-27.

Jak badać rewolucje? Perspektywa socjologii historyczno-porównawczej

Niniejsza refleksja mieści w obszarze szeroko rozumianej socjologii historyczno-porównawczej, podejścia badawczego dynamicznie rozwijanego w naukach społecznych od lat 70. XX w. Rewolucja była jednym z najbardziej istotnych tematów badawczych w tej perspektywie. Wypracowane kategorie pojęciowe i modele teoretyczne mogą być potencjalnie adaptowane na potrzeby kolejnych badań. Stanowią również istotną inspirację dla nowych pytań i hipotez badawczych. Perspektywa historyczno-porównawcza ułatwia wyjście poza szczegółowe studia w obszarze historiografii, posiłkowanie się kategoriami pojęciowymi i schematami teoretycznymi zaczerpniętymi z dyscyplin pokrewnych (zwłaszcza socjologii i nauk politycznych). Cechą charakterystyczną analiz rewolucji w perspektywie socjologii historyczno-porównawczej był ich komparatystyczny charakter. Porównywano zarówno przyczyny, jak też przebieg rewolucji w różnych kontekstach czasowych i przestrzennych[9].

Istnieją co najmniej dwa powody, dla których zarysowane podejście może być użytecznie w analizie przeobrażeń w Polsce 1944–1956. Po pierwsze, koncepcje i aparatura pojęciowa z obszaru szeroko rozumianej socjologii rewolucji mogą być pomocne w konceptualizacji zmiany społeczno-politycznej. Po drugie, można mówić o pożytkach z komparatystyki. Analizy historyczno-porównawcze mogą ułatwić dostrzeżenie prawidłowości wykraczających poza konkretny przypadek.

Należy jednak podkreślić, że większość teoretyków rewolucji skupiała się na przyczynach rewolucji (zmiennych determinujących wybuch rewolucji). Znacznie mniej miejsca poświęcono analizie procesu rewolucyjnego czy przeobrażeń dokonywanych po rewolucji. Wstępnie można przyjąć, że analiza procesu rewolucyjnego w Polsce w latach 1944–1956 wymaga uwzględnienia wszystkich trzech aspektów. W analizie tak długiego przedziału czasu, konieczne jest też zwrócenie uwagi na pewne, wyraźne podokresy. W historiografii najczęściej wyróżnia się tutaj lata 1944–1947 i okres 1948–1956. Nie negując tego sposobu periodyzacji, chciałbym zaproponować nieco inny podział, stosownie do proponowanej w dalszej części koncepcji rewolucji.

[9] W analizach historyczno-porównawczych unika się teoretyzowania o wszystkich rewolucjach i formułowania uniwersalnych uogólnień w postaci praw ogólnych o tym zjawisku społecznym. Badacze starają się raczej wyodrębniać „mocne" podzbiory danego zjawiska i teoretyzować na temat przypadków, które się w nich mieszczą (D.P. Ritter, *Comparative historical analysis*, [w:] D. Della Porta (ed.), Methodological Practices in Social Movement Research, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 99-100. Z tego punktu widzenia, w refleksji nad przeobrażeniami w Polsce w latach 1944–1956 zasadne jest w szczególności uwzględnienie kontekstu wschodnioeuropejskiego.

Definiowanie rewolucji

Konceptualizowanie przeobrażeń w pierwszej dekadzie powojennej Polski za pomocą terminu „rewolucja" wymaga dookreślenia z jakim typem tego zjawiska mieliśmy do czynienia. Truizmem jest twierdzenie, że rewolucja jest pojęciem wieloznacznym. W dotychczasowych próbach definiowania jej na gruncie nauk społecznych starano się określić zestaw cech „koniecznych" dla uznania, że dane zjawisko jest rewolucją *sensu stricto*. Poszczególni badacze w różnym stopniu uwzględniali w definiensie przyczyny rewolucji, trajektorię procesu rewolucyjnego, jak również rezultaty rewolucyjne. Starano się przede wszystkim formułować definicje na podstawie cech „wielkich" rewolucji, uznawanych z wzorcowe (jak francuska, bolszewicka czy chińska). Biorąc pod uwagę głębokość zmian społecznych, dążono do rozpoznania różnych typów rewolucji.

Podejście ortodoksyjne

Dominujący sposób definiowania i rozumienia rewolucji (zarówno w dyskursie naukowym, jak też potocznym) ukształtował się pod wpływem tzw. wielkich rewolucji. Rewolucję utożsamia się z pewnymi niezbywalnymi cechami. Oznacza ona gwałtowany przełom, zerwanie oraz wdrożenie nowego systemu[10]. Charakterystyczną cechą jest przejęcie kontroli nad państwem i użycie instytucji państwowych do wprowadzenia większych zmian[11]. Dokonywana jest przy użyciu przemocy, często w jej najbardziej wynaturzonej formie „terroru" rewolucyjnego. Co szczególnie istotne, rewolucja jest dziełem oddolnego, masowego ruchu, którego członkowie wywodzą się z klas niższych (robotniczej, chłopskiej). Podkreśla się również, że rewolucja jest inspirowana, a później jej rezultaty legitymizowane przez stosowną ideologię odwołująca się do idei postępu[12].

Ważne dla wskazania dogłębnych zmian jest rozróżnienie pomiędzy r e w o l u c j ą p o l i t y c z n ą a s p o ł e c z n ą. Rezultatem pierwszej jest przede wszystkim zmiana władzy w państwie, bez poważniejszych przeobrażeń instytucjonalnych. Natomiast rewolucja społeczna oznacza radykalne zmiany w sferze ustroju państwa, systemie gospodarczym, stratyfikacji społecznej czy nawet szeroko rozumianej kulturze[13].

[10] C.H. Fairbanks, *Revolution Reconsidered*, „Journal of Democracy" 2007, vol. 18, no. 1, s. 50.

[11] *Ibidem*, s. 43.

[12] *Ibidem*, s. 42-43; J. Foran, *Modern Revolutions: Taking Power Today*, „Harvard International Review" 2008, <http:// www.harvardir.org/articles/1687/> (dostęp 26.04.2010).

[13] T. Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge University Press, Cambridge, New York 1979, s. 4.

Zgodnie z tą typologią, przeobrażenia w Polsce w latach 1944–1956 ze względu na konsekwencje społeczne miały charakter rewolucji społecznej. Doszło nie tylko do przejęcia władzy przez komunistów, wyszkolonych w Związku Sowieckim i przy decydującym wsparciu tegoż. Wprowadzono także wzorowany na rozwiązaniach sowieckich ustrój polityczny oraz instytucje państwa i system gospodarczy[14]. Dokonano ingerencji w stratyfikację społeczeństwa, *de facto* likwidując/niszcząc lub marginalizując całe warstwy lub klasy społeczne (ziemiaństwo, burżuazja, drobnomieszczaństwo, zamożni chłopi). W sensie rezultatu przeobrażeń mamy zatem do czynienia z przypadkiem rewolucji społecznej.

Zdaniem Thedy Skocpol rewolucje społeczne są „szybkimi, podstawowymi transformacjami państwa i struktur klasowych. Towarzyszą im o d d o l n e r e w o l t y k l a s o w e[15]. Podobnie Jeff Goodwin rozumie rewolucję społeczną jako

> [...] względnie szybki proces, w trakcie którego dochodzi do całościowej transformacji struktury społecznej, instytucji ekonomicznych i relacji międzynarodowych. Zmiany te są inicjowane i dokonywane za pośrednictwem m a s o w e j m o b i l i z a c j i s p o ł e c z n e j, w tym działań zbrojnych, strajków i demonstracji.[16]

Z kolei rewolucja polityczna ogranicza się jedynie do wymiany władzy, której „nie towarzyszy całościowa zmiana gospodarki, kultury i stratyfikacji społecznej"[17]. Zgodnie z powyższymi definicjami, dla dokonania rewolucji niezbędny więc jest masowy ruch społeczny. W przypadku rewolucji społecznej, jest to ruch gwałtowny, dążący do szeroko zakrojonej transformacji porządku społecznego, gospodarki i kultury[18].

Biorąc pod uwagę aktorów przeobrażeń lat 1944–1956, istnieje jednak znacznie więcej wątpliwości czy proces ten można uznać za rewolucję. Niezależnie od rezultatu, badacze rewolucji przyjmują najczęściej, że rewolucji (za-

[14] Zdaniem Tadeusza Kowalika „w okresie powojennym polscy komuniści chcieli uniknąć stalinowskich wynaturzeń, ale w sprawach zasadniczych pragnęli realizować ustrój polityczny i społeczno-ekonomiczny według wzorów komunistycznych" (T. Kowalik, *Spory o ustrój społeczno-gospodarczy w Polsce. Lata 1944–1948*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 2006, s. 15).

[15] T. Skocpol, *op. cit*., s. 4**.**

[16] J. Goodwin, *Old Regimes and Revolutions in the Second and Third Worlds*, „Social Science History" 1994, vol. 18, no. 4, s. 577.

[17] T. Skocpol, *op. cit*., 4.

[18] J. Goodwin, *No Other Way Out. States and Revolutionary Movements, 1945–1991*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 10; J. Goodwin, *Revolutions and Revolutionary Movements*, [w:] T. Janoski, R.R. Alford, A.M. Hicks i M.A. Schwartz (eds.), The Handbook of Political Sociology: States, Civil Societies, and Globalization, Cambridge University Press, Cambridge, New York 2005, s. 405.

równo politycznej, jak też społecznej) dokonuje oddolny, masowy ruch rewolucyjny, często silnie reprezentowany przez jedną z niższych klas społecznych lub w postaci wieloklasowej koalicji (sojuszu wielu klas). Masowa, oddolna partycypacja w ruchu rewolucyjnym jest wręcz traktowana jako warunek *sine qua non* rewolucji społecznej[19].

W przypadku Polski, przeobrażenia po roku 1944 nie były rezultatem masowego, oddolnego ruchu rewolucyjnego. W skład założonego w Moskwie 21 lipca 1944 r. Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego wchodzili przedstawiciele komunistów polskiego pochodzenia. Uzyskanie i utrzymanie przez PKWN statusu ośrodka nowej władzy, podobnie jak od czerwca 1945 r. Rządu Tymczasowego, było możliwe m.in. dzięki obecności na terytorium Polski Armii Czerwonej oraz sowieckich służb bezpieczeństwa (NKWD, Smiersz). Pomimo rozbudowania struktur administracji terenowej, Urzędu Bezpieczeństwa, Milicji Obywatelskiej, Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, zakrojonych na duża skalę działań propagandowych oraz „prospołecznego" charakteru reform w latach 1944–1947, zakres poparcia dla nowej władzy był na tyle mały, że konieczne było sfałszowanie wyborów do Sejmu w 1947 r.

Jeśli przyjmiemy „ortodoksyjny" sposób definiowania rewolucji, gdzie masowy ruch rewolucyjny dążący do zmiany społeczno-politycznej jest koniecznym komponentem definiensu, to trudno obronić tezę, iż przeobrażenia w latach 1944–1956 w Polsce były rewolucją *sensu stricto*. Niemniej, jeśli zwrócimy uwagę na historię rewolucji, to można zauważyć, że nawet klasyczne „wielkie" rewolucje nie zawsze idealnie spełniają powyższy warunek. Należy pamiętać, że rewolucja jest procesem, obejmującym w wielu przypadkach miesiące czy lata konfrontacji pomiędzy rewolucjonistami i zwolennikami *ancient regime'u*. Czy w każdym przypadku rewolucjoniści zdobywali władzę dzięki masowemu poparciu społecznemu? Jak wyglądał proces pozyskiwania zwolenników ruchu rewolucyjnego?

W przypadku rewolucji bolszewickiej, uznawanej za model, wręcz archetyp rewolucji (obok francuskiej z 1789 r.), rewolucjoniści nie dysponowali masowym poparciem społecznym. Władza została przejęta w rezultacie zamachu stanu w październiku 1917 r.[20] Decydujące były metody konspira-

[19] J. Foran, *op. cit*.

[20] S.J. Lee, *Lenin and Revolutionary Russia*, Routledge, London, New York 2003, s. 15; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska. Trzy pytania*, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2007 [1995], s. 85.

cyjne i efektywność organizacyjna[21], słabość oponentów[22] czy nawet suma zbiegu przypadków i łut szczęścia[23].

Mówimy tutaj o zdolności do przechwycenia i utrzymania władzy w pierwszych miesiącach. Z upływem czasu bolszewicy byli zdolni stworzyć wielomilionową armię, tajną policję Czeka oraz rozbudować struktury administracji rewolucyjnej. W dalszej części argumentuję, że sposób przejmowania kontroli nad terytorium Polski i wdrażania modelu sowieckiego, nie tylko przypomina, ale wprost był wzorowany na schemacie rewolucji bolszewickiej. Również dążono do jak najszybszego ukonstytuowania się namiastki nowego rządu. Wprowadzono także okres przejściowy, w którym dopuszczono pewien zakres pluralizmu, potrzebny do eliminacji przeciwników politycznych i podziemia zbrojnego (sił kontrrewolucyjnych)[24].

Podejście nieortodoksyjne: rewolucja bez masowego ruchu rewolucyjnego

Jak zauważył George Lawson, przypisywanie rewolucjom pewnych niezbywalnych cech podstawowych (jak np. występowanie mobilizacji klasowej, przemocy czy utopijnej ideologii), było często popełnianym przez badaczy błędem. Cechy te uznawano za obiektywne kryteria, bez których rewolucja była uważna za „niepoprawną"[25]. Błędne podejście jest też wyrazem ogólnej tendencji badaczy nauk społecznych, preferujących wyjaśnianie zjawisk na podstawie jak najmniejszej liczby zmiennych. Natomiast rewolucja jest na tyle złożona, że przyczyny, proces i rezultaty mogą być determinowane przez różne zmienne występujące w wielu konfiguracjach. Błędem jest więc redukowanie rewolucji do statycznych obiektów analizy, zamiast postrzegania jako dynamicznego procesu, którego cechy zmieniają się w zależności od kontekstów społecznych i historycznych[26].

Wprawdzie próby oddzielenia rewolucji *sensu stricto*, od przypadków nie pasujących do „wzorca" nie są zabiegiem nowym. Niemniej, nowe przypadki

[21] S.J. Lee, *op. cit*.; P. Selznick, *The organizational weapon: A study of Bolshevik strategy and tactics*, McGraw-Hill, New York 1952.

[22] S.J. Lee, *op. cit*.

[23] R. Pipes, *op. cit*.

[24] Zgodnie z ustaleniami konferencji w Poczdamie, Rząd Tymczasowy Jedności Narodowej został zobowiązany m.in. do przeprowadzenia konkurencyjnych wyborów. Dopuszczenie przez nowe władze pewnego zakresu pluralizmu politycznego tworzyło pozory, że postanowienia tzw. Wielkiej Trójki są respektowane.

[25] G. Lawson, *Negotiated Revolutions: The Prospects for Radical Change in Contemporary World Politics*, „Review of International Studies" 2005, vol. 31, no. 3, s. 475.

[26] G. Lawson, *op. cit*., s. 475-476; J.M. Yinger, M.N. Katz, *Revolution: Refining Its Defining*, „International Journal of Group Tensions" 2001, vol. 30, no. 4, s. 350.

rewolucji „nietypowych" na przełomie XX i XXI w., które stały się przedmiotem badań i refleksji teoretycznej, dodatkowo sprzyjają wyjściu poza ramy tradycyjnej „ortodoksji" w postrzeganiu rewolucji. Takim rewolucjom, jak w Serbii (2000), Gruzji (2003), na Ukrainie (2004) czy Tunezji i Egipcie (2011) często odmawiano „rewolucyjności", m.in. ze względu na brak albo ograniczony zakres przemocy oraz brak rezultatów typowych dla tzw. rewolucji społecznych (czyli np. zmiany ustroju czy systemu gospodarczego). Z reguły dodawano też stosowny przymiotnik, jak „kolorowa", „wyborcza", „demokratyczna", „pokojowa", „negocjowana" czy „bez przemocy", który miał akcentować zarówno specyfikę nowej rewolucji, jak też podkreślał jej odrębność w stosunku do przypadków klasycznych.

W obrębie teoretycznej refleksji nad rewolucją można wskazać na co najmniej dwa podejścia, które uwzględniają możliwość wystąpienia rezultatu rewolucyjnego na skalę rewolucji społecznej, bez obecności masowego ruchu, wspierającego „ideowych" rewolucjonistów. Pierwszą jest kategoria „rewolucji odgórnej" (*revolution from above*), rozwinięta w postaci spójnej, autorskiej koncepcji i studium historyczno-porównawczego przez Elen Key Trimberger[27]. Drugą jest zdefiniowane, zilustrowane przykładami i włączone w pewną typologię rewolucji, ale nie rozwinięte do postaci teorii czy pogłębionej analizy historyczno-porównawczej, pojęcie „rewolucji z zewnątrz" (*revolution from without*).

Rewolucja odgórna

Koncepcja rewolucji odgórnej Ellen Key Trimberger wyrosła z niezadowolenia z budowanych w latach 70. XX w. socjologicznych teorii rewolucji. Zdaniem autorki *Revolution from above*..., zarówno próby sformułowania ogólnej teorii rewolucji w konwencji ahistorycznego funkcjonalizmu, jak też bardziej ugruntowane historycznie studia porównawcze, przesadnie skupione na tzw. wielkich rewolucjach zachodnich, nie przyniosły zadowalających rezultatów. Dlatego autorka zdecydowała się skupić na „nietypowych" rewolucjach w świecie niezachodnim i rozwinąć alternatywne metodologicznie i merytorycznie podejście badawcze[28].

Trimberger analizuje przypadki „odgórnych rewolucji" w Japonii (tzw. restauracja Meiji w latach 60. XIX w.) i Turcji (przejęcie władzy i reformy

[27] E.K. Trimberger, *Revolution From Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt, and Peru*, Transaction Books, New Brunswick 1978.

[28] *Ibidem*, s. vii.

Kamala Atatürka w latach 20. XX w.)[29]. W Japonii w 1868 r. i Turcji w 1923 r. środowiska elit wojskowych i administracji cywilnej zorganizowały się w celu obalenia rządu w krótkiej wojnie domowej[30]. Po zdobyciu władzy, zniesiono wpływy tradycyjnej arystokracji i dokonano radykalnych reform instytucjonalnych (m.in. administracji, sądownictwa, systemu pieniężnego, szkolnictwa) oraz zainicjowano industrializację na wzór zachodni[31]. Uwzględniając konsekwencje „odgórnych rewolucji" w Japonii i Turcji, to w obu przypadkach były to zmiany na skalę rewolucji społecznych[32], transformacje radykalnie zmieniające tamtejsze społeczeństwa, gospodarki i państwo.

Wśród badaczy nie ma powszechnej zgody w kwestii czy „odgórne rewolucje" były naprawdę rewolucyjne. Głównym argumentem przeciwko „rewolucyjności" był brak oddolnego ruchu masowego czy niepokojów społecznych. Jednak Trimberger jest zwolenniczką różnych typów rewolucji, również „nieortodoksyjnych", zależnych od różnych kontekstów historycznych i międzynarodowych w których występują. Postuluje potraktowanie rewolucji jako procesu, który zdarza się w różnych warunkach i w pewnym sensie uniezależnić definicję rewolucji od przyczyn i długoterminowych konsekwencji. Pozwoli to na odróżnienie rewolucji od reformy i zamachu stanu, ale również zdefiniowanie odmiennych typów rewolucji w odniesieniu do różnych procesów i uczestników. W konsekwencji także budowę niezależnych teorii o przyczynach i konsekwencjach różnych typów rewolucji[33].

Stosując powyższe kryteria, Trimberger definiuje rewolucję jako „pozaprawne przejęcie centralnego aparatu państwowego, które niszczy ekonomiczną i polityczną władzę dominującej grupy społecznej starego reżimu". Taka destrukcja pozycji dotychczasowych elit jest warunkiem innowacyjnej

[29] W końcowej partii książki model jest też testowany na przypadkach „rewolucji" Nassera w Egipcie w 1952 r. i rządu wojskowego w Peru w roku 1968 (*ibidem*).

[30] Zdarza się również, że rewolucję odgórną inicjują siły polityczne, którzy zdobyły władzę w sposób legalny, w drodze demokratycznych wyborów. Przykładem może być sytuacja w Chile po objęciu władzy przez Salvadora Allende (R. Aya, *Theories of Revolutions*, [w:] N.J. Smelser, P.B. Baltes (eds.), International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Elsevier, Amsterdam, New York 2001, s. 13314.

[31] E.K. Trimberger, *op. cit*., s. 1.

[32] Zdaniem Jacka Goldstone'a zadziwiające jest, że Rewolucja Turecka nie stała się „wielka" i „klasyczna" w podobnych sensie jak francuska, rosyjska i chińska, pomimo tego, że sami Turcy postrzegali Atatürka jako swojego Napoleona czy Waszyngtona, a rewolucję pod jego przywództwem jako punkt zwrotny swojej historii. Być może znaczenie miały towarzyszące Rewolucji Tureckiej tragedie w Grecji i Armenii, społeczeństwach chrześcijańskich, związanych historycznie z Zachodem. J.A. Goldstone, *Modern Revolutions? Yes They Are*, „Harvard International Review" 2008, <http://www.harvardir.org/articles/1685/>, (dostęp 19.06.2010).

[33] E. K. Trimberger, *op. cit*., s. 1-2.

zmiany rewolucyjnej. Charakter i zakres zmiany są determinowane zmiennymi procesu rewolucyjnego, jak też przez strukturalne konteksty społeczne (wewnętrzne) i międzynarodowe[34]. Podsumowując, można wskazać na 5 głównych cech rewolucji odgórnej:

(1) bezprawne przejęcie władzy politycznej i inicjacja zmiany politycznej, gospodarczej i społecznej jest realizowane przez niektórych najwyższych wojskowych i często cywilnych urzędników starego reżimu;
(2) niewielki zakres lub brak masowego oddolnego ruchu w przejęciu władzy lub inicjacji zmiany[35];
(3) niewielki zakres przemocy, egzekucji, emigracji i kontrrewolucji;
(4) zmiany (reformy) są realizowane w pragmatyczny, stopniowy sposób, z niewielkim odwołaniem do radykalnej ideologii;
(5) w przeciwieństwie do zamachu stanu, urzędnicy realizujący rewolucję odgórną, niszczą gospodarczą i polityczną podstawę arystokracji i klasy wyższej[36].

Warto zwrócić uwagę na ostatnią cechę „rewolucji odgórnej", gdzie podkreśla się zniszczenie klasy dominującej jako element definiujący zmianę rewolucyjną. Destrukcja tej właśnie klasy jest wspólna zarówno dla rewolucji oddolnej i odgórnej. Zdaniem Trimberger warunek ten został spełniony w Japonii w czasie „restauracji Meiji", za rządów Nassera w Egipcie i rządów wojskowych w Peru po 1968 r. W świetle tego kryterium, reżim Atatürka był marginalnie rewolucyjny. Wprawdzie zostały zniszczone podstawy władzy politycznej notabli Imperium Ottomańskiego, ale tylko częściowo ich siła ekonomiczna[37]. Można również dodać, że kryterium destrukcji klasy dominującej łączy koncepcję Trimberger nie tylko z najbardziej wpływową dwudziestowieczną teorią rewolucji autorstwa Thedy Skocpol[38], ale również z klasycznym ujęciem Karola Marksa.

Rewolucja odgórna a przeobrażenia powojenne w Polsce

Czy koncepcję rewolucji odgórnej można zaadaptować do wyjaśniania przeobrażeń w Polsce i innych krajach Europy Wschodniej po 1944 r.? Z analizowaniem

[34] *Ibidem*, s. 2.

[35] Wprawdzie ruchy i powstania masowe mogą towarzyszyć rewolucji odgórnej, ale urzędnicy (wojskowi i cywilni) dokonują przejęcia władzy i reform niezależnie, a często w opozycji do takich ruchów (*ibidem*, s. 3).

[36] *Ibidem*.

[37] *Ibidem*.

[38] T. Skocpol, *op. cit*.

transformacji w powojennej Polsce w kategoriach rewolucji koresponduje postulat Trimberger, aby traktować rewolucję jako specyficzny proces, determinowany różnorodnymi kontekstami społeczno-historycznymi. Tym samym, nie ograniczanie kategorii rewolucji wyłącznie do przypadków „wielkich" rewolucji, jak francuska, rosyjska czy chińska. Pewne elementy teorii „rewolucji odgórnej" wskazują na zmienne, które były obecne w realiach polskich.

Po pierwsze, mieliśmy do czynienia z zasadniczo bezprawnym przejęciem władzy w 1944 r. poprzez ustanowienie PKWN, który nie stanowił kontynuacji prawnej II RP i nie był akceptowany przez polski rząd emigracyjny. W okresie późniejszym, decyzja Stanisława Mikołajczyka o włączeniu przedstawicieli rządu londyńskiego do Rządu Tymczasowgo była próbą wypracowania pewnego kompromisu w sytuacji faktów dokonanych. Niemniej, sfałszowanie wyborów w 1947 r. i rozprawa z realną opozycją polityczną potwierdza tezę o zasadniczo nielegalnym przejęciu pełni władzy w Polsce przez komunistów wspieranych przez Związek Sowiecki.

Po drugie, „przywieziona" ze Związku Sowieckiego koncepcja rewolucji, odwołująca się do radykalnej doktryny Marksa-Lenina zakładała zniszczenie tzw. klas panujących. W realiach powojennej Polski odnosiło się to nie tylko do kręgu ścisłych elit społecznych w postaci ziemiaństwa, ale także likwidacji burżuazji, części „starej" inteligencji, która miała być zastąpiona nową inteligencją ludową[39] oraz degradacji ekonomicznej najzamożniejszych i najbardziej przedsiębiorczych chłopów-rolników. Podobnie jak w przypadku koncepcji Trimberger, chodziło nie tylko o pozbawienie wpływów politycznych ziemiaństwa czy burżuazji, ale także zniszczenie podstaw ich gospodarczej egzystencji (reforma rolna, nacjonalizacja przemysłu). Koncepcja „rewolucji odgórnej" zakłada również kompleksowe zmiany instytucjonalne wojska, sił bezpieczeństwa, administracji, sądownictwa, szkolnictwa. Tego typu przeobrażenia były dokonywane przez władze komunistyczne w Polsce, podobnie jak tworzono nowy system gospodarki centralnie planowanej, w której szczególną rolę miał odgrywać tzw. przemysł ciężki.

Widoczne są również wyraźne różnice pomiędzy procesem rewolucyjnym w Polsce po 1944 r. a „odgórnymi" rewolucjami w Japonii, Turcji, Egipcie czy Peru. Przede wszystkim aktorami wymienionych odgórnych rewolucji byli przedstawiciele rodzimych elit państwowych (oficerowie i wysocy urzędnicy), którzy zdecydowali się na dokonanie radykalnych zmian w funkcjonowaniu państwa, gospodarki oraz organizacji społeczeństwa. W przypadku Polski i innych krajów Europy Wschodniej awangardą rewolucji były kadry wyselekcjonowane i przeszkolone w Związku Sowieckim, które trudno by-

[39] Zob. H. Palska, *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat przedstawień i elementy rzeczywistości*, Wydawnictwo IFiS, Warszawa 1994.

łoby określić elitami państwowymi czy nawet społecznymi. Cześć z nich była ideowymi komunistami, inni przyjmowali postawy bardziej pragmatyczne.

Pierwszy element łączy się z kolejną różnicą „rewolucji w Polsce" w stosunku do odgórnych rewolucji analizowanych przez Elen Key Trimberger. Podstawą zmian w Polsce i innych krajach Europy Wschodniej była radykalna ideologia zmiany społecznej. Rewolucja była drogą do budowy nowego społeczeństwa i nowego człowieka[40]. Z tym łączy się kolejna charakterystyczna różnica w postaci dużej skali przemocy rewolucyjnej[41]. Rewolucja w Polsce charakteryzowała się postępującym terrorem (procesy i egzekucje) w stosunku do żołnierzy podziemia niepodległościowego, opozycji politycznej czy środowisk społecznych kwalifikujących się jako „wrogowie klasowi"[42]. Do tego dochodzi duża skala emigracji (uwzględniając też żołnierzy i wszystkie środowiska społeczne i polityczne, które nie wróciły po wojnie z Zachodu do Polski).

Rewolucja z zewnątrz

Rewolucja z zewnątrz (*revolution from without*) ma miejsce, gdy „jeden kraj dokonuje inwazji na inny, a następnie przystępuje do reorganizacji rządu i

[40] Zob. M. Mazur, *O człowieku tendencyjnym. Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009.

[41] Z punktu widzenia Marksa, rezultat walki klasowej, czyli socjalizm, możliwy jest do osiągnięcia poprzez rewolucję społeczną, która pociąga ofiary. Dlatego, zdaniem Poppera, „z punktu widzenia praktyki politycznej najbardziej szkodliwym elementem marksizmu jest przepowiednia rewolucji, dokonanej przy użyciu siły" (K.R. Popper, *Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, T. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, s. 156-161). Jak zauważa Enzo Traverso, rozumienie komunizmu jako „ideokracji", czyli reżimu opartego na ideologii i ewoluującego z przesłanek ideologicznych, występowało też dość powszechnie w historiografii. Miało swoje apogeum w dobie zimnej wojny, kiedy to korzenie totalitaryzmu odnajdywano w radykalnych utopiach Rousseau i Marksa (E. Traverso, *Historia jako pole bitwy. Interpretacja przemocy w XX wieku*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2014, s. 73-82). Niezależnie od dyskusyjnej kwestii odpowiedzialności samego Marksa za wynaturzenia i zbrodnie komunistów, należy zaznaczyć, że implementowany w Polsce „model stalinowski" legitymizował stosowanie masowego terroru dla osiągnięcia celów politycznych.

[42] Andrzej Leder dostrzega dwa źródła terroru rewolucyjnego w Polsce po 1944 r. Pierwsze wynikało z presji sowieckiego imperializmu. Armia Czerwona oraz oddziały NKWD i Smierszu systematycznie likwidowały siły zbrojne i ośrodki polityczne podbijanych społeczeństw Europy Wschodniej. Drugie źródło terroru związane było z uruchomieniem procesu przemian rewolucyjnych i ich wewnętrzną logiką. Podobnie jak w innych nowożytnych rewolucjach, na pewnym etapie podejmowana jest próba fundamentalnego przebudowania pola symbolicznego (A. Leder, *Prześniona rewolucja. Ćwiczenie z logiki historycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2014, s. 155-156).

społeczeństwa w sposób podobny do własnego"[43]. Przykłady takich rewolucji odnoszą się do państw opanowanych pod koniec II wojny światowej przez Związek Sowiecki (Niemcy Wschodnie, Polska, Węgry, Rumunia, Bułgaria i Korea Północna) lub przez aliantów zachodnich (Niemcy, Włochy i Japonia)[44]. We wszystkich tych przypadkach radykalne zmiany nie były rezultatem działania sił wewnętrznych, jak w przypadku innych typów rewolucji, ale oddziaływania podmiotu lub podmiotów zewnętrznych. Z tego powodu większość badaczy rewolucji nie uwzględnia rewolucji z zewnątrz, gdyż nie są one w przeważającym stopniu rezultatem wewnętrznych procesów społeczno-politycznych, tak jak w przypadku innych typów rewolucji, ale podstawową rolę odgrywają wojska okupacyjne[45].

„Rewolucja z zewnątrz" jest jednym z typów zmiany rewolucyjnej klasyfikowanych przez Marka Katza. Wyróżnia on także rewolucje: wiejską, miejską, zamach stanu oraz odgórną[46]. Kryterium jest podmiot dokonujący rewolucji. Mark Katz zwraca uwagę, iż pomimo tego, że rewolucja jest narzucana z zewnątrz przez takie czy inne państwo, to nowy porządek może silnie zakorzenić się, nawet w większym stopniu niż w przypadku rewolucji ze znacznym poparciem ludowym. Rewolucja demokratyczna z zewnątrz, jaką USA i ich sojusznicy narzucili Niemcom Zachodnim, przyniosła trwałe efekty. Partie antydemokratyczne nie miały większego znaczenia w wyborach w Niemczech Zachodnich czy po zjednoczeniu Niemiec w 1990 r. Z kolei w Japonii zainstalowano system, w którym partia Liberalno-Demokratyczna zmonopolizowała władzę na dekady. Ten system „demokracji jednopartyjnej" funkcjonował przez wiele lat po wycofaniu Amerykanów. Wskaźnikiem poziomu w jakim marksistowsko-leninowskie rewolucje z zewnątrz zakorzeniły się w państwach graniczących z byłym ZSRS była siła byłych partii komunistycznych w kilku państwach Europy Wschodniej po upadku komunizmu[47].

Pojęcie rewolucji z zewnątrz wydaje się najbardziej adekwatnie opisywać proces wdrażania sowieckiego modelu państwa, gospodarki i społeczeństwa w Europie Wschodniej. Jak będę argumentował w dalszej części, nie tylko nawiązywano do „zdobyczy" rewolucji bolszewickiej, ale w znacznym stopniu starano się „powielić" jej etapy. Przede wszystkim termin „rewolucja z zewnątrz" podkreśla decydującą rolę Związku Sowieckiego w tym procesie, pomimo tego, że realizatorami zmiany rewolucyjnej byli też lokalni poplecznicy.

[43] M.N. Katz, *Revolutions and Revolutionary Waves*, Palgrave MacMillan, New York 1999, s. 6.

[44] *Ibidem*.

[45] *Ibidem*.

[46] *Ibidem*, s. 4.

[47] *Ibidem*, s. 6-7.

W obrębie studiów sowietologicznych toczyła się dyskusja na temat stopnia niezależności lokalnych elit komunistycznych. Proponowano m.in. terminy „samodzielnej sowietyzacji" (*self-Sovietization*) lub „samodzielnej stalinizacji" (*self-Stalinization*). Terminy te wyrażały iluzję, że Wschodni Europejczycy zaadaptowali i stosowali sowieckie modele samodzielnie, bez bezpośrednich instrukcji i przymusu. Jednak istotę rzeczy oddaje raczej twierdzenie, że lokalnym przywódcom komunistycznym w Europie Wschodniej pozostawiono stosunkowo dużo przestrzeni dla ustanowienia własnych priorytetów i realizacji własnej polityki, ale tylko w obrębie zasad dyktowanych przez Stalina[48]. Tempo i zakres zmian rewolucyjnych dostosowywano do specyfiki lokalnej, ale wszędzie odbywało się zgodnie z koncepcją zmiany rewolucyjnej, której celem było wdrożenie modelu sowieckiego w Europie Wschodniej.

Rewolucja z zewnątrz a sowietyzacja

Jak zaznaczono, „rewolucja z zewnątrz" jest kategorią najbardziej adekwatnie konceptualizującą proces przeobrażeń politycznych, ekonomicznych i społecznych w Polsce po 1944 r. Zawiera ona pewne elementy definiensu „rewolucji odgórnej", może też być rozpatrywana w terminach „sytuacji rewolucyjnej" i „rezultatu rewolucyjnego" autorstwa Charlesa Tilly'ego[49]. Warto jednak poświęcić nieco miejsca często stosowanemu terminowi „sowietyzacja", jego relacji w stosunku do „rewolucji", a także uzasadnić, dlaczego to ostatnie pojęcie lepiej opisuje proces radykalnej zmiany w powojennej Polsce i innych państwach Europy Wschodniej.

Termin „sowietyzacja" wszedł do powszechnego użycia po 1945 r. w celu opisania procesu transformacji narzuconej przez ZSRS okupowanym państwom Europy Wschodniej. Paradoksalnie, pojęcie „sowietyzacja" zostało po raz pierwszy użyte w samym Związku Sowieckim i miało bardzo pozytywne konotacje związane z ustanowieniem nowego, „wyższego" systemu organizacji spraw ludzkich. W sensie pejoratywnym zaczęli ten termin stosować powszechnie w latach 40. i 50. XX w. krytycy dominacji sowieckiej nad Europą Wschodnią. W kolejnych dekadach pojęcie to, zarówno w ZSRS, jak i na Zachodzie, wyszło z użycia[50]. Po 1989 r. kategoria „sowietyzacja"

[48] N. Naimark, *Sovietization of Eastern Europe 1944–1953*, [w:] M.P. Leffler, O.A. Westad (eds.), The Cambridge History of the Cold War, Vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 195.

[49] C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Addison-Wesley Pub. Co., Reading, Mass. 1978.

[50] M.in. ze względu na coraz większą popularność terminu „totalitaryzm" (E.A. Rees, *Introduction. The Sovietization of Eastern Europe*, [w:] B. Apor, P. Apor, E.A. Rees [eds.], The

zostało ponownie ożywiona przez badaczy wschodnioeuropejskich i zachodnich[51].

Sowietyzację można rozpatrywać dwuaspektowo: (1) jako część sowieckiego projektu imperialnego w Europie Wschodniej po II wojnie światowej lub (2) jako część sowieckiej socjalistycznej strategii modernizacji[52]. Sowietyzacja obejmowała adaptację oryginalnego modelu do bardzo różnych okoliczności poszczególnych krajów regionu. Z biegiem czasu model był dodatkowo modyfikowany w celu uwzględnienia nowych i zmieniających się uwarunkowań[53]. Sowietyzacja zakładała tworzenie systemu sowieckiego z właściwymi strukturami i praktykami instytucjonalnymi, obejmującymi podsystemy: ekonomiczny, polityczny, społeczny i kulturowy. Charakteryzowała się szczególnymi środkami integracji systemu i wyróżniała się poprzez określone metody rządów. Obejmowała radykalną rekonceptualizację przeszłości, teraźniejszości i przyszłości. Wiązała się także ze strategią indoktrynacji, mającej na celu uczynienie oficjalnej ideologii integralną częścią życia jednostki. Zakładała transformację wszystkich aspektów ludzkiego doświadczenia i fundamentalne odnowienie życia kulturowego[54].

Rewolucja i sowietyzacja nie są terminami tożsamymi. W powyższym rozumieniu sowietyzacja odnosi się do procesu adaptacji specyficznych wzorców sowieckich. Rewolucja z zewnątrz obejmuje radykalną zmianę w sensie zdobycia i utrwalenia władzy na danym terytorium, destrukcję starego porządku instytucjonalnego i społecznego oraz stworzenie warunków dla wdrożenia nowego. Pomimo, że oba procesy współwystępowały, zasadniczym celem rewolucji było stworzenie warunków do pełnej sowietyzacji w okresie porewolucyjnym. Inaczej ujmując, rewolucja była instrumentem umożliwiających osiągniecie najważniejszego celu, jakim była pełna sowietyzacja. Zgodnie z zaproponowanym w dalszej części schematem, sowietyzacja w największym stopniu odpowiada etapowi konsolidacji porewolucyjnej (1947/8–1956).

Za użyciem terminu rewolucja przemawia także wyraźny związek powojennych transformacji w Europie Wschodniej z tradycją rewolucji bolszewickiej. Była to w pewnym sensie próba powielenia głównych etapów rewolucji bolszewickiej w realiach Europy Wschodniej. Brano pod uwagę specyfikę lokalną i różne tempo zmian w poszczególnych państwach, ale stosowano się zasadniczo do wzorca rewolucji bolszewickiej. Także idea rewolucji świato-

Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period, New Academia Publishing, Washington, DC 2008, s. 11).

[51] *Ibidem*, s. 1-2.

[52] *Ibidem*, s. 1.

[53] *Ibidem*, s. 3.

[54] *Ibidem*, s. 1-2.

wej, która miała się dokonywać poprzez eksport rewolucji bolszewickiej do kolejnych krajów, w pierwszej dekadzie po II wojnie światowej nie została zarzucona, ale była realizowana ze specyficznym dla Józefa Stalina pragmatyzmem[55].

Rewolucja z zewnątrz w Polsce

Rewolucja z zewnątrz w Polsce w latach 1944–1956 obejmowała trzy główne etapy:

(1) przechwycenie władzy poprzez ustanowienie marionetkowego rządu kontrolowanego i wspieranego przez Moskwę;
(2) ustanowienie dominacji komunistycznej na terytorium danego państwa;
(3) konsolidacja nowego sytemu (sowietyzacja) w okresie porewolucyjnym.

Przechwycenie władzy

W momencie wkroczenia przez Armię Czerwoną na terytorium Polski za tzw. linią Curzona, szybko został powołany marionetkowy Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego. Członkowie takiego organu zasadniczo wywodzili się z osób wcześniej wyselekcjonowanych i odpowiednio przeszkolonych w ZSRS. Podobnie jak w innych, zdominowanych przez Armię Czerwoną krajach Europy Wschodniej, byli to ludzie szkoleni w Moskwie, którzy znaczną część swojego życia spędzili na zesłaniu w ZSRS i zostali dokładnie zsowietyzowani. Przywódcy powojennych tzw. demokracji ludowych — Walter Ulbricht, Matyas Rakoczy, Josip Broz Tito, Enver Hodża, Georgi Dimitrov, Gheorghe Gheorghiu-Dej, Bolesław Bierut i Klement Gottwald — reprezentowali generację marksistów-leninistów, wyszkolonych w tradycji stalinowskiej[56].

Okres tzw. Polski Lubelskiej był swoistym odpowiednikiem puczu bolszewickiego z października 1917 r. Podobnie jak zajęcie Pałacu Zimowego i objęcie władzy w Piotrogrodzie było pierwszym przyczółkiem władzy bolszewików, tak w przypadku Europy Wschodniej podobną rolę odgrywało szybkie ustanowienie rządów marionetkowych, stanowiących, pomimo nikłego poparcia społecznego, zalążek nowej władzy.

[55] Wynikało to także z ewolucji komunizmu, przejściem od „ortodoksyjnego" marksizmu-leninizmu do stalinizmu. Implementowany w powojennej Europie Wschodniej model rewolucji miał wprawdzie powtórzyć ogólne etapy rewolucji bolszewickiej, ale nie chodziło w tym przypadku o idealne odwzorowanie.

[56] E.A. Rees, *op. cit.*, s. 11.

Podbój Polski przez komunistów rozpoczął się w 1944 r. Warunkiem jego powodzenia było opanowanie terytorium Polski w nowych granicach przez wojska sowieckie, co nastąpiło wiosną 1945 r. Był to okres największego terroru, największej liczby wyroków śmierci i mordów skrytobójczych, oraz walki zbrojnej z silnym podziemiem antykomunistycznym. Symbolicznym zwieńczeniem zdobycia władzy na terytorium państwa polskiego (w nowych granicach) było powołanie w czerwcu 1945 r. Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej[57].

Jednym z podstawowych filarów nowej władzy były organy bezpieczeństwa, które zaczęto tworzyć w Polsce jesienią 1944 r. W tym okresie trzon kadrowy stanowili oficerowie sowieccy oraz komuniści polskiego pochodzenia, którzy odbyli kurs NKWD w Kujbyszewie[58]. Również tworzone na wzór sowiecki tzw. Ludowe Wojsko Polskie realizowało wynikającą z doktryny komunistycznej „funkcję wewnętrzną", co stanowiło podstawę interwencji wobec własnych obywateli, w tym podziemia niepodległościowego[59]. Tak przedefiniowana funkcja wojska korespondowała z tradycją Armii Czerwonej, której zadaniem było zdławienie „sił kontrrewolucyjnych" w dobie rewolucji bolszewickiej.

W październiku 1944 r. przyjęto politykę ostrego terroru wobec podziemia niepodległościowego, w tym ujawniających się żołnierzy Armii Krajowej. Ogłoszono pod wpływem Stalina tzw. dekret o ochronie państwa (30.10.1944), którego wiele artykułów przewidywało karę śmierci. Na jednych z licznych spotkań w Moskwie, gdzie polscy komuniści omawiali sprawy wewnętrzne w obecności Stalina, ten ostatni miał powiedzieć do Bieruta: „cóż to z was za komuniści, c ó ż t o z a r e w o l u c j a , kiedy nie spadają głowy, musicie to zmienić i nie ustępować"[60].

Obok działań represyjnych nowe władze podjęły także kroki w celu pozyskania poparcia społecznego. Temu miała służyć m.in. reforma rolna PKWN, realizowana na podstawie dekretu z 6 września 1944 r. Tak szybka próba redystrybucji ziemi przypominała rozwiązania z okresu rewolucji bolszewickiej. Mianowicie, leninowski dekret o ziemi, przedstawiono na II Zjeździe Rad już 26 października 1917 r.[61]

[57] K. Persak, *W uścisku wielkiego brata. O stosunkach polsko-sowieckich w latach 1944–1956*, Rozmowę przeprowadziła Barbara Polak, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej" 2001, nr 7 (sierpień) s. 6.

[58] *Ibidem*, s. 5-6.

[59] S. Cenckiewicz, *Długie ramię Moskwy. Wywiad wojskowy Polski Ludowej 1943–1991*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2011, s. 21.

[60] K. Persak, *op. cit*., s. 7.

[61] Należy jednak pamiętać, że nowe władze, w odróżnieniu od bolszewików pod przywództwem Lenina, unikały radykalnej retoryki. Nie mogąc liczyć na poparcie większości spo-

Ustanowienie dominacji komunistycznej

Drugim etapem rewolucji z zewnątrz było ustanowienie dominacji komunistycznej[62]. W poszczególnych krajach Europy Wschodniej proces ten różnił się tempem i specyfiką lokalną. Niemniej, został zakończony na przełomie 1947 i 1948 r.[63]. Obejmował rozbudowywanie struktur władzy i rozciąganie realnej kontroli nad terytorium nowego państwa.

Najważniejsza dla rozwoju sytuacji w Polsce na zachód od Bugu była decyzja o utworzeniu w Polsce nowego rządu — Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej — z udziałem komunistów, uznanego przez wszystkie mocarstwa. Rząd ten został zobowiązany „do przeprowadzenia wolnych, nieskrępowanych wyborów na zasadzie powszechnego głosowania". Wejście do TRJN kilku polityków niepodległościowych, ze Stanisławem Mikołajczykiem na czele, tworzyło pozory pluralizmu politycznego, nie zmieniało jednak faktu, że było to ciało pozakonstytucyjne w świetle obowiązującego prawa[64]. Podobnie było w innych krajach Europy Wschodniej, gdzie od 1945 do 1947/8 r. lokalne partie komunistyczne rządziły wspólnie z innymi lewicowo centrowymi i chłopskimi partiami [65].

Model pozorowanej wielopartyjności przypominał rozwiązania stosowane przez bolszewików. W Radzie Komisarzy Ludowych i Wszechrosyjskim Centralnym Komitecie Wykonawczym (rodzaj parlamentu) absolutną przewagę mieli bolszewicy. Jednak obecność lewicowych eserowców tworzyło pozory legalności i pluralizmu. Zapowiedziano też wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego w dniu 12 listopada 1917 r. Aż do rozpędzenia Zgromadzenia Konstytucyjnego wielu Rosjan nie zdawało sobie sprawy z sytuacji. W krajach Europy Wschodniej, podobnie, jak w przypadku rewolucji bolszewickiej, na etapie utrwalania władzy tolerowano pewny zakres niezależności innych partii politycznych. Wynikało to ze względów strategicznych.

Równolegle kontynuowano walkę z oddziałami podziemia antykomunistycznego, traktując ją jako zwalczanie sił kontrrewolucji. Partyzantki an-

łeczeństwa, które sytuacją polityczną postrzegało przez pryzmat obecności wojsk sowieckich na terenie Polski, unikano terminologii wywodzącej się z doktryny komunistycznej. Operowano hasłami ogólnonarodowymi, patriotycznymi i antyfaszystowskimi. Por. T. Kowalik, *op. cit*., s. 46.

[62] W literaturze przedmiotu etap ten określany jest m.in. jako „narodziny systemu władzy" (por. K. Kersten, *op. cit*.) lub „wprowadzenie demokracji ludowej" (por. W. Roszkowski, *op. cit*.).

[63] N. Naimark, *Sovietization of Eastern Europe 1944–1953*, [w:] M.P. Leffler, O.A. Westad (eds.), The Cambridge History of the Cold War, Vol.e 1, Cambridge University Press, Cambridge2010, s. 183-184.

[64] M. Korkuć, *Wybory 1947 — mit założycielski komunizmu*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej" 2007, nr 1-2 (styczeń-luty), s. 108-110.

[65] E. A. Rees, *op. cit*., s. 10.

tykomunistyczne były z tego punktu widzenia swoistymi odpowiednikami armii kontrrewolucyjnych białych. Podobnie, jak te ostatnie, były również dowodzone przez oficerów *ancient regime'u*.

Podobnie jak w innych krajach Europy Wschodniej[66], etap utrwalania władzy zasadniczo zakończono w 1947 r. Podziemie zbrojne zostało praktycznie rozbite, pomimo, że nadal działały izolowane oddziały. Doszło również do rozprawy z legalną opozycją[67]. Sfałszowane wybory parlamentarne w styczniu 1947 r. przypieczętowały porażkę PSL Mikołajczyka.

Konsolidacja porewolucyjna

Ostatni etap rewolucji z zewnątrz obejmował reformy instytucjonalne, mające na celu pełną implementację stalinowskiego modelu sowietyzacji. Był wdrażany w całej Europie Wschodniej, najbardziej intensywnie od 1947/8 do 1953 r.[68], po zasadniczej likwidacji wrogów wewnętrznych (wspomniane sfałszowane wybory, likwidacja podziemia zbrojnego[69]) i objęciu pełnej kontroli nad państwem i jego instytucjami. Ten etap realizowany był *de facto* w okresie porewolucyjnym.

Projekt modernizacyjny był fundowany (podobnie jak przechwycenie i utrwalenie władzy) na doświadczeniach samego Związku Sowieckiego. W latach 1929–1940 r., już w trakcie rządów Stalina, realizowano tam zakrojony na dużą skalę projekt industrializacji i kolektywizacji rolnictwa[70]. Stalinowska industrializacja charakteryzowała się dużym rozmachem i wielkimi inwestycjami w przemyśle ciężkim. Miały temu służyć kolejne plany gospodarcze (1929–1934, 1933–1937)[71]. Po 1947 r. model ten „powielono"

[66] Na przykład w Bułgarii i Rumunii w czerwcu 1947 r. na podstawie sfabrykowanych oskarżeń o spisek przeciwko rządowi, główni liderzy opozycji zostali aresztowani, oskarżeni o różne przestępstwa w serii procesów pokazowych i skazani na wieloletnie więzienie (N. Naimark, *op. cit.*, s. 186).

[67] A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 173.

[68] E.A. Rees, *op. cit.*, s. 10-11.

[69] Pomimo, że oddziały partyzantki antykomunistycznej funkcjonowały aż do lat 60. XX w., nie stanowiły już one poważniejszego zagrożenia dla władzy komunistycznej. Ich liczebność nie pozwalała na kontrolę większych obszarów terytorialnych. Ruch oporu został faktycznie rozbity do 1947 r. (A. Paczkowski, *op. cit.*, s. 173).

[70] Do masowej kolektywizacji przystąpiono latem 1929 r. (D.R. Marples, *Historia ZSRR. Od rewolucji do rozpadu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2006 [2002], s. 122).

[71] *Ibidem*, s. 132-133.

w państwach Europy Wschodniej. Miała także miejsce dalsza fala tzw. czystek wobec „wrogów" wewnętrznych[72].

„Socjalistyczna przebudowa" na wzór sowiecki, podległych Związkowi Sowieckiemu społeczeństw/państw? wschodnioeuropejskich, również była realizowana pod „nadzorem" Stalina. Najważniejsze były przeobrażenia w sferze gospodarki. Ich preludium stanowiła tzw. bitwa o handel, mająca na celu likwidację sektora prywatnego w gospodarce. W jej rezultacie istotnie zmniejszyła się liczba przedsiębiorców prywatnych. Tylko w latach 1947–1949 doszło do zamknięcia prawie połowy sklepów detalicznych. Jak w ZSRS, główne założenia nowej polityki przewidywały intensywne uprzemysłowienie i kolektywizację rolnictwa[73].

Identycznie jak w Związku Sowieckim, narzędziem szybkiej budowy przemysłu ciężkiego miały być plany gospodarcze. Celem planu 3-letniego (1947–1949) było m.in. „utrwalenie ustroju i przebudowa struktury społeczno-gospodarczej kraju". Jego efektem były kolejne przeobrażenia w strukturze własnościowej przemysłu. Coraz więcej przedsiębiorców prywatnych zaniechało swojej działalności. Niektórzy trafiali również do więzień na podstawie oskarżenia o „sabotaż" lub obozów pracy z powodu „spekulacji". Krajowa gospodarka stawała się państwowym monopolem[74].

Podobnie jak w ZSRS, najważniejszym elementem przebudowy społecznej miała stać się kolektywizacja rolnictwa. Zgodnie z ustawą o planie sześcioletnim, przekształcenie znacznej części gospodarstw małorolnych i średniorolnych w zespołowe było traktowane jako ważny elementem budowy socjalizmu w Polsce. Do zakładania spółdzielni produkcyjnych przystąpiono w 1949 r. W latach 1950–1956 przyspieszono tempo tego procesu. Jednak już w 1951 r. doszło trudności zaopatrzeniowych związanych z załamaniem produkcji rolnej. Analogicznie jak w ZSRS, dla przyspieszenia kolektywizacji stosowano różne środki przymusu, jak kary administracyjne (mandaty) za różne „przewinienia" czy obowiązkowe dostawy produktów rolnych. Gdy środki perswazyjne i działania administracyjne okazywały się nieskuteczne, to sięgano po działania urzędów bezpieczeństwa, milicji i wojska. Rolnikom odmawiającym przystąpienie do spółdzielni rekwirowano zboże i żywiec, zajmowano mienie, straszono i bito. Należy jednak podkreślić, że nie zasto-

[72] Wychodzono z założenia, że warunkiem modernizacji jest eliminacja wszystkich, którzy są nieproletariaccy i niesocjalistyczni (E.A. Rees, *op. cit*., s. 4).

[73] W. Roszkowski, *op. cit*., s. 193; J. Żarnowski, *Epoka powojenna: 1945–1989*, [w:] I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski (red.), Społeczeństwo Polskie od X do XX wieku, Książka i Wiedza, Warszawa 2005, s. 688-689.

[74] W. Roszkowski, *op. cit*., s. 192.

sowano środków aż tak drastycznych jak za wschodnią granicą w latach 20. XX w. Za to w latach 1954–1956 nastąpił spadek dynamiki kolektywizacji[75].

Równolegle rozbudowano struktury administracji państwowej oraz partii komunistycznej. Machina biurokratyczna stanowiła drabinę awansu społecznego dla tych przedstawicieli niższych warstw społecznych, którzy aspirowali do pozycji w szeroko rozumianej sferze władzy. Tylko w latach 1950–1952 awans na stanowiska kierownicze w administracji, aparacie partyjnym i gospodarce objął ok. 115 tys. osób, podczas gdy w latach 1945–1949 dotyczyło to zaledwie ok. 17 tys.[76]. Przykład ten ilustruje rozmach z jakim rozbudowywano struktury administracyjne na etapie konsolidacji porewolucyjnej.

Pomimo, że rewolucja z zewnątrz w Polsce (1944–1956) odbiega w swojej genezie od klasycznych rewolucji, które były dokonywane przez siły wewnętrzne (francuskiej z 1789 r. lub bolszewickiej z 1917), to jej konsekwencje były typowe dla rewolucji społecznych. Został narzucony sowiecki model państwa i gospodarki centralnie planowanej. Dokonano odgórnie sterowanych przeobrażeń stratyfikacji społecznej. Reforma rolna i tzw. nacjonalizacja przemysłu prowadziły do faktycznej likwidacji warstwy ziemiaństwa i klasy burżuazji. Równolegle uruchomiono procesy formowania się licznej klasy robotniczej[77] i nowej warstwy inteligencji, która miała zastąpić „starą" inteligencję[78]. Skala przeobrażeń politycznych i społeczno-gospodarczych daje więc podstawę do definiowanie rewolucji z zewnątrz w Polsce w latach 1944–1956 jako rewolucji społecznej.

Podsumowanie

W polskiej historiografii termin „rewolucja" był dotąd bardzo ostrożnie stosowany w konceptualizacji przeobrażeń w Polsce lat 1944–1956. Badacze preferowali znacznie „bezpieczniejsze" określenia, jak „narodziny systemu władzy", „formowanie systemu", „satelicki system władzy" czy „monopolizacja władzy". Wszystkie te terminy są węższe w stosunku do pojęcia „rewo-

[75] T. Rochatka, B. Rochatka, *Kolektywizacja w Polsce w latach 1948-1956*, „Biuletyn IPN", nr 1 (12) styczeń 2002, s. 34-35; W. Roszkowski, *op. cit*., s. 2015; J. Żarnowski, *op. cit*., s. 689.

[76] A. Paczkowski, *op. cit*., s. 156.

[77] Faktyczne zapotrzebowanie na robotników fabrycznych m.in. w związku z planami gospodarczymi faworyzującymi wielkie inwestycje przemysłu ciężkiego. Również oficjalna doktryna państwowa akcentowała szczególną rolę klasy robotniczej w państwie socjalistycznym.

[78] Proces formowania nowej inteligencji omawia Hanna Palska. Zob. Zob. H. Palska, *op. cit*.

lucja", w większym stopniu akcentując czynniki polityczne i militarne, niż społeczne i ekonomiczne.

Próba adaptacji typologii rewolucji rozwijanych na gruncie socjologii historyczno-porównawczej prowadzi do interesujących i niekiedy zaskakujących rezultatów. Ułatwia też spojrzenie na przeobrażenia w powojennej Polsce w szerszym kontekście porównawczym, wykraczającym poza kontekst Europy Wschodniej.

Aplikowanie do kompleksowych zmian, jakie dokonały się w pierwszej dekadzie powojennej, terminu „rewolucja" lub „rewolucja społeczna", zderza się z problemem braku masowego, wewnętrznego ruchu rewolucyjnego. Również trudno mówić w tym przypadku o rewolucji odgórnej (elit), gdyż jest ona realizowana przez reformatorskie elity, które mogą czerpać wzorce modernizacyjne z zewnątrz (jak w przypadkach Japonii czy Turcji), ale są zasadniczo niezależne od presji czy manipulacji zewnętrznych potęg. Poza tym są to elity z kręgów politycznych lub wojskowych, ukształtowane w kraju, a nie rodzaj awangardy rewolucyjnej wyszkolonej i nominowanej do władzy przez zewnętrzne państwo.

Najbardziej adekwatną do konceptualizacji przeobrażeń w Polsce i innych państwach zdominowanych pod koniec II wojny światowej przez ZSRS okazała się kategoria „rewolucja z zewnątrz". Paradoksalnie jest ona stosunkowo rzadko wykorzystywana zarówno w historiografii, jak też w historyczno-porównawczych studiach rewolucji prowadzonych przez politologów i socjologów.

Przyjęcie założenia, iż przeobrażenia w Polsce w latach 1944–1956 dokonywały się według wzoru rewolucji z zewnątrz istotnie zmienia perspektywę poznawczą, pozwalając wyjść poza wąskie kategorie typu „budowanie systemu władzy". Ułatwia tym samym na kompleksową analizę determinant politycznych, społecznych i gospodarczych.

Model „rewolucji z zewnątrz" zakłada, że ukonstytuowanie się władzy rewolucyjnej dokonane zostało przy pomocy podmiotu zewnętrznego, dążącego do replikacji własnego sposobu organizacji rządu, gospodarki i społeczeństwa. W dążeniu do tego celu starano się w pewnym sensie powielić proces rewolucji bolszewickiej ze wszystkimi, charakterystycznymi dla niej etapami.

Rewolucja w powojennej Polsce nie tylko została zainicjowana z zewnątrz, ale też była możliwa przy stałym wsparciu Związku Sowieckiego. Również poszczególne etapy „odwzorowują" proces rewolucyjny w Rosji. Pierwszym było przechwycenie władzy przez kadry polskiego pochodzenia wyszkolone w ZSRS (utworzenie marionetkowego rządu). Drugim ustanowienie pełnej kontroli na terytorium państwa polskiego. Ostatnim konsolidacja porewolucyjna, której celem było wdrożenie sowieckich rozwiązań w zakresie gospodarki, instytucji publicznych i życia społecznego

Jarosław Chodak

Socio-Political Transformation in Poland in 1944–1956 as a Revolution from Without

Abstract

The purpose of the article is to analyze political, economic and social changes in Poland in the years 1944–1956 with the help of the category of revolution. The author refers to various definitions and typologies of revolution that have been used in historical sociology. He takes into account wide comparative context, including the Russian Revolution of 1917 and changes in the Eastern European countries after World War II.

The analysis leads to the conclusion that the category: „revolution from without" more adequately describes the radical change in Poland in the years 1944–1956, than narrower terms used in historiography, such as: „building the system of the power" or „satellite system of the power."

Keywords: revolution, revolutionary movement, sovietization, social change.